

Небојша Ранђеловић

Правни факултет Универзитета у Нишу – Србија

e-mail: necer2611@yahoo.com

Владимир Вучковић

Академија БИА Републике Србије

e-mail: matinski.1@gmail.com

ДРАГИША ЦВЕТКОВИЋ У ДОКУМЕНТАЦИЈИ ОБАВЕШТАЈНИХ СЛУЖБИ

**Нови прилог за биографију једног политичара, са посебним освртом на однос
према епископу нишком, др Јовану Илићу и СПЦ**

***Апстракт:** У чланку су дати нови прилози за биографију Драгише Цветковића, компаративно приказани и кроз његов однос према епископу нишком др Јовану Илићу. Подаци за прилоге су изворно коришћени на основу увида у њихове досијее архивирани код УДБ-е, Одељење Ниш, од којих је већи део, кроз анализу у овом чланку, први пут доступан јавности. У првом делу је дата анализа предметне теме кроз стереотипе у литератури, приказане преваходно од савременика, потом следи хронолошки приказ предратног периода, времена окупације и периода непосредно после Другог светског рата, у светлу докумената домаћи и страних служби безбедности, обједињених и архивираних од стране УДБ-е ФНРЈ и СФРЈ.*

***Кључне речи:** Драгиша Цветковић, др Јован Илић, председник, епископ нишки, влада, службе безбедности.*

I

Када се поведе полемика о личности Драгише Цветковића, било у научним оквирима, било у колоквијалним расправама, углавном се користе стереотипи, наметнути од комунистичких власти у Југославији после Другог светског рата, али и од званичне политике западних земаља, победница у рату, као и од грађанских политичара, његових противника. Драгиша Цветковић политичар, партијски лидер, председник општине, министар, премијер, углавном је проscribeован као потписник Тројног пакта, политичар без скрупула, корупционаш, издајник.

Ставови комунистичких власти и њихове историографије, униформни су и ригидни. Као илустрација поменутих стереотипа можда могу боље послужити ови други, горе поменути, који уз себе носе атрибут „демократски“ и „грађански“. Сам Винстон Черчил до краја свог живота остао је веран оци Цветковићеве владе као издајничке, коју је дао у свом говору непосредно након пуча од 27. марта: „У Београду је извршен преврат, и јавља се да су ухапшени министри који су колико јуче отписали част и слободу своје земље. Тај патриотски покрет произилази из гнева једног одважног и ратничког народа због издаје његове земље која је извршена услед слабости оних који

владају њиме и ниских интрига сила осовине.¹ Сличну оцену даје и непосредни сведок догађаја Вилијем Ширер, познати амерички новинар и публициста: „Дана 25. марта председник југословенске владе Драгиша Цветковић и министар спољних послова Александар Цинцар-Марковић, пошто су се претходне вечери искрали из Београда како их у њиховој намери не би омеле демонстрације непријатељски настројеног становништва, или да не би били силом задржани, допутовали су у Беч где су у присуству Хитлера и Рибентропа потписали споразум о приступању Југославије Тројном пакту.“² Слични су били ставови и домаћих „грађанских“ политичара. Сагледати их све било би немогуће у оквирима једног чланка, јер би превазишли и оквири више обимнијих студија. Као илустрација биће дати један поглед са земљорадничке левце и један поглед који долази из редова присталица Димитрија Љотића. Идеолошки су дијаметрално супротни, али су у оцени Драгише Цветковића готово идентични. Lider земљорадничке левце, каснији сарадник Народног фронта у тзв. Новој Југославији и политички затвореник исте те Југославије Драгољуб Јовановић, правећи компарацију са личношћу кнеза Павла о Драгиши Цветковићу каже: „Он је сушта супротност Павлу. Колико је један „туђ“, толико је други наш, у најгорем смислу те речи. Насупрот космополитском естети стоји „нишки Циганин“. Енглески васпитан господин (не знам да ли и центлмен) узео је себи у службу једну бистру барабу.“³ Слична је оцена и Љотићевих „Збораша“. Уз све поменуте квалификације, за Љотића и „Збораше“ Драгиша Цветковић је био некомпетентни политичар, који је у неистинама умео да „првазиђе и самог себе“, те да су он и његова влада „превиђали стварност у којој се земља налази.“⁴ Сва ова становишта сажимају се у закључцима да Цветковићева влада никада није била на висини (иако се сматрало да је невероватно да у њој седи све сам издајник),⁵ да Драгиша Цветковић и кнез Павле не уживају никакво поверење у народу,⁶ те да се цела Цветковићева влада треба оптужити пред народом за немачки утицај.⁷

Са садашње историјске дистанце може се, најблаже речено, закључити да су овакве оцене паушалне и непотпуне.⁸ Могуће критике оваквих оцена такође превазилазе оквири једног чланка и захтевају далеко обимнију студију. Оно што може да употпуни слику личности Драгише Цветковића и стане у оквири научне форме чланка, јесу сегменти докумената досијеа Драгише Цветковића формираног од стране УДБ-е⁹ ФНРЈ и СФРЈ, који је садржао извештаје, али и оцене оперативаца и сарадника службе безбедности Краљевине Југославије¹⁰, ГЕЕСТАПО-а¹¹, Специјалне полиције Недићеве

1 Черчил 1964, 152.

2 Ширер 2015, 705.

3 Јовановић 2008. d, 107.

4 Слјепчевић 1978, 101.

5 Јовановић 2008. b, 226.

6 Исто 220.

7 Исто 217.

8 Занимљиво је да се врло ретко у историографији срећу подаци о сарадњи Д. Цветковића са радничким синдикатима, земљорадницима Д. Јовановића, његова левичарска гледишта и размишљања о новој територијалној подели државе са давањем аутономије Скопљу и Новом Саду (Јовановић 2008. a, 292; 2008. c, 265).

9 Управа државне безбедности, колоквијално скраћено УДБА.

10 Одељење за јавну безбедност Министарства унутрашњих дела (Уредба о устројству Министарства унутрашњих дела од 8. маја 1919. године), Одељење за државну заштиту (Решење министра унутрашњих дела од 23. децембра 1920. године), Прво одељење у оквиру Министарства унутрашњих послова (Закон о унутрашњој управи од 19. јуна 1929. године и Уредба о уређењу

управе, ОЗНА-е¹² и УДБ-е. Ови документи у тој форми до сада нису били доступни научној јавности. Треба напоменути да се анализом студије „Потписник пакта“ Милорада Козића¹³ недвосмислено долази до закључка да је аутор користио поменуте документе. Као дугогодишњем службенику УДБ-е, Козићу су ови документи били доступни и њихова анализа је фактографски коректна и свакако драгоцена. Али треба истаћи и то да се аутор у студији не позива на поменуте документе као изворе и користи их селективно, са непотпуним, једностраним и идеолошки обојеним анализама.

На основу анализе докумената поменутих служби безбедности, подаци о личности и улози Драгише Цветковића могу се сврстати у групу оних који га приказују као политичара у Краљевини СХС и Краљевини Југославији, затим, оне који показују његов однос према окупационим властима, као и подаци који приказују Цветковића – политичара под окупацијом, али и његов однос и сарадњу са покретима отпора. На крају су подаци о његовом раду у емиграцији. Кроз анализу свих података, захваљујући прегледу доступних докумената из архива служби безбедности, намеће се и паралелна анализа односа Драгише Цветковића према епископу нишком, др Јовану Илићу и СПЦ. Епископ нишки Јован¹⁴ био је интересантан обавештајним службама, првенствено окупацијским и комунистичким. Његов обиман досије, у компаративном прегледу са досијом Драгише Цветковића употпуњује слику једног времена, каква до сад није у целини била доступна јавности.

Министарства унутрашњих послова од 25. јула 1929. године).

11 GESTAPO – Geheime Staatspolizei, Државна тајна полиција у Трећем Рајху, изузета од судске и контроле других државних органа. Luis L. Snyder, Encyclopedia of the Third Reich, Chartam, Kent, GB 1998, 113-114.

12 Одељење за заштиту народа

13 Козић 1995.

14 Епископ Јован (у свету др Јордан Илић) рођен је у селу Дојкинцима, срез Нишавски, (Пирот) 27. децембра 1883. године, од родитеља Маре и Апостола Илића. Основну школу завршио је у родном месту, а Гимназију у Пироту. После четвороразредне гимназије завршио је Богословију у Београду 1902. године. По завршетку Богословије био је осам година учитељ у пиротским селима Завоју, Дојкинцима, Каменици и Рсовцима. У чин ђакона рукоположен је 25. априла, а у чин презвитера 27. априла 1911. године, од стране епископа нишког Доментијана, када је и постављен за пароха у селу Рсовцима. Као парох рсовачки одлази на студије у Швајцарску 1913, и завршава Старокатолички богословски факултет у Берну. За време Првог светског рата, свештеник Јордан Илић васпитава избеглу српску децу у Нојштателу, а после рата враћа се на своју парохију. Докторирао је у Берну 1921. године, а потом постављен прво за референта Светог архијерејског синода, а потом за секретара. На овом положају остао је све до 5. децембра 1925. године, када је изабран за епископа захумско-херцеговачког. Протојереј Јордан Илић замонашен је у манастиру Раковици, добивши име Јован. Хиротонију протосинђела Јована извршио је 21. марта 1926. године у Саборној београдској цркви патријарх српски Димитрије са епископима бачким Иринејем и рашко-призренским Михаилом. За време његовог управљања овом епархијом издата је Споменица епархије захумско-херцеговачке. После смрти епископа браничевског Митрофана, епископ Јован изабран је за епископа браничевског 1931. године, где је провео две године. У Браничеву је владика Јован спровео црквену организацију на основу новог црквеног Устава, покренуо Браничевски весник, основао верско-добротворна старатељства и основао неколико црквених хорова. За његово време довршено је неколико нових храмова и парохијских домова и започето подизање неколико нових храмова и црквених објеката. Када је епископ нишки Доситеј изабран за митрополита новоосноване Загребачке епархије, епископ Јован је 1933. прешао у Ниш (Сава, епископ шумадијски 1996, 248, 249).

II

Прва група докумената¹⁵, резултат оперативног рада службе Краљевине Југославије, сажето даје слику политичког деловања Драгише Цветковића од његовог повратка у земљу након Првог светског рата до пада његове владе. Занимљиво је да се акценат ставља на појединце, угледне људе који су му давали подршку или директно радили за њега. „За време Првог светског рата – стоји у документу – Драгиша Цветковић је био у Француској. У Ниш је дошао 1919. године и одмах се активирао у радикалној омладини. Та омладина му је и помогла на изборима 1923. године, а касније му помогла и у политичкој борби против Николе Узуновића око кога су били старији радикали. У политичкој групи Драгише Цветковића у Нишу били су: Пера Аранђеловић, апотекар, Мата Радојковић, посланик, Влада Чохаџић, Драги Живковић, Милутин Ђулизибарић, Никола Миљковић и Трајко Ристић. Од околних срезова, Цветковићев најоданији човек био је Стеван Михајловић, деловођа општине Барбешке. После избора 1928. године, Драгиша Цветковић постаје министар вера у Влади Антона Корошца. Шеф Кабинета Цветковића био је управо Стеван Михајловић, али са места деловође општине Нишке.“¹⁶ Прегледом имена, која се ретко срећу у историографији у поменутом контексту, види се да су то угледници не само нишке чаршије, већ личности шире познате и са озбиљним политичким капацитетима,¹⁷ али и људи од личног поверења, као нпр. Стеван Михајловић из Горњег Барбеша, срез Заплањски, потоњи Цветковићев шеф кабинета. У документу се даље даје преглед сарадника и политичких потеза Драгише Цветковића за време и након Шестојануарске диктатуре: „Након увођења Шестојануарске диктатуре (6.1.1929), председник Владе био је Петар Живковић, потпредседник Никола Узуновић, а Драгиша Цветковић је избачен из Владе. У то време, од локалних политичара из Ниша, са Цветковићем су били најближи Влада Чохаџић, др Петковић, адвокат Михајло Димитријевић, Мија Момировић, професор Ганчевић и Димитрије Алексић Минда, власник кафане. На изборима 1931. године, Цветковић се залагао за апстиненцију, док је на изборима 1935. године био на листи Богољуба Јефтића. У то време ствара се Југословенска радикална заједница (ЈРЗ), а оснивачи су Аца Станојевић, стари радикал још из времена Тимочке буне, Мехмед Спахо и Антон Корошец. Драгиша Цветковић је формирао Одбор у Нишу. Већ следеће, 1936. године, Аца Станојевић излази из ЈРЗ и формира Главни одбор радикала. Из Одбора ЈРЗ у Нишу, излазе Драги Живковић и Зарија Поповић, свештеник и придружују се Аци Станојевићу. Касније им се придружују и др Петковић и Мија Момировић. Почетком 1936. године, Драгиша Цветковић постаје министар здравља и социјалне политике, али су му у Нишу главни противници Драги Живковић и Тешман Николић.“¹⁸ Занимљиво је да оперативац Службе Краљевине Југославије који је селектовао податке даје оцену да је Драгиша Цветковић „избачен из Владе“, као и да прати шири контекст генезе ЈРЗ у коме је Цветковић нашао простор за поновни повратак на власт. Такође се у документу анализира однос Нишлија према Драгиши Цветковићу, али и његова склоност ка компромису и та склоност се оцењује као мудра: „Цела нишка чаршија у то време била је против Цветковића. Он се мудро помирио са Драгијем Живковићем и помогао му је да постане председник општине Нишке. На такав начин, Драги Живковић

15 Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

16 Исто

17 Нпр. Апотекар Пера Аранђеловић је био познат као „слободни зидар“ и човек од несумњивог утицаја на друштвене токове.

18 Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

постаје обичан извршилац свих наређења Драгише Цветковића. Драгиша постаје шеф посланичке групе ЈРЗ у Скупштини Краљевине Југославије и велики пријатељ Милана Стојадиновића. Један од главних људи Милана Стојадиновића у Нишу тада је био адвокат Момчило Јанковић. Пре рушења Милана Стојадиновића, Драгиша је имао договор са Влатком Мачеком. У вези рушења Милана Стојадиновића на страни Драгише Цветковића били су Чејовић и Новица Поповић, посланици из Црне Горе, док се Каменко Божић, посланик из Крагујевца држао дволично - када је видео да Драгиша Цветковић добија политичку борбу, пришао је уз њега. Уз Драгишу су били још и Веља Маринковић из Бабушнице и Милан Лаца Голубовић из Сврљига. Љуба Божиновић из Књажевца је био велики пријатељ Драгише Цветковића. Малићанин из Трстеника и Новаковић из Крушевца такође су се држали дволично.¹⁹ Уз анализу политичког деловања Драгише Цветковића, у документу се даје и једна цртица која га карактерно оцењује као човека склоног корупцији и личном богаћењу. „Као председник Владе – стоји у оцени – Цветковић је према пријатељима из Ниша био груб и осيون, нетрпељив. Драгиша је био близак са Јованом Апелом из Ниша, власником Пиваре, основане 1884. године. Проценат од продаје Апеловог пива узимао је и Драгиша Цветковић. Душан Ристић је био главни Драгишин ортак, трговац из Ниша преко кога је он купио виле у Београду. Ради се о вили у улици Николе Пашића и хотелу "Луксор". Познато је такође да је Цветковић дао и кауцију од 10 милиона динара за кућу у Поенкареовој улици.“²⁰

Оцене оперативаца служби безбедности Краљевине Југославије указују и на различито виђење појединих догађаја и личности из различитих углова. То указује и на различитост извора из којих су добијани подаци, али и на субјективни однос самих оперативаца према прикупљеном материјалу и начину како су подаци уношени у извештаје. Неспорно је, међутим, да је Драгиша Цветковић неговао изузетно пријатељске односе према владици нишком др Јовану Илићу. Доступни документи указују да је владика Јован политички био близак Демократској странци, али такође указују и на то да је са Драгишом Цветковићем био јако близак.²¹ Засведочено је да се у неколико кризних животних ситуација нашао Цветковићу на услузи (нпр. приликом развода брака) и да га је узимао у заштиту од напада усмерених ка Цветковићевом раскалашном животу и богаћењу.²²

Из архивираних докумената сазнаје се такође да је Драгиша Цветковић био неуморан у политичком раду на терену. Имао је слух за расположење у народу и вешто умео да своје заслуге вербално пласира бирачима, позивајући се ња њих кад је то било потребно. Приликом изборне кампање 1938. године, боравио је у запланском крају и из његових личних белешки види се да је имао јасну слику политичких резултата у том крају, којима није био задовољан, као и заслуга на које је у кампањи могао да се позове: „Ја сам толико урадио за овај срез, народ треба да ме бира па макар седео у Паризу.“²³

Занимљив је, међутим, догађај, такође везан за Заплање из времена Конкордатске кризе. Разумљиво је да су се у време ове кризе Драгиша Цветковић и владика Јован нашли на различитим странама. Цветковић је тада био министар социјалне политике и народног здравља и по природи положаја и политичке припадности бранио је политику Стојадиновићеве владе. Сукоб Владе и врха православне цркве манифестовао се и на терену, односно влада је ишла тако далеко да

19 Исто

20 Исто

21 Исто

22 Исто

23 Исто

су забележени покушаји ометања црквених манифестација које би у нормалним околностима имале периферан значај. Према летопису цркве Св. Вазнесења Господњег у Великом Крчмиру, Цветковић је лично покушао да осујети чин освећења нове цркве у том селу. Као главног кривца за покушај ометања освећења нове цркве, летописац оптужује Владу Краљевине Југославије и каже: "Освећење цркве од стране представника Владе покушано је да се омете, јер је министар социјалне политике Драгиша Цветковић, а народни посланик за град Ниш и Нишки срез дошао на освећење са преко 70 пресвучених полицијских агената. Али није успео да омете освећење, само је нанета новој цркви материјална штета и направљена је узбуна у народу, а нова црква оштећена, јер су агенти његови срушили један стуб на улазним степеницама у цркви а један оштетили, свакако из огорчења, пошто је црква већ била освећена кад је министар Драгиша дошао са агентима. Управа цркве предвиђала је да може да дође до тешкоће и физичке борбе између народа верног православној вери и цркви и Владе тога дана, па је са освећењем пожурила и све је било свршено до доласка представника владе и његове војске у цркву. Баш у моменту уласка у црквену порту министра закључено је све као свршено и чим се појавио у цркви министар Драгиша са својим пратиоцима епископ и свештенство се повукло у стан свештеника (старешине цркве) Крсте Т. Поповића на одмор и ручак као његови гости, пошто је код цркве створен поремећај. Црквена управа припремила је народно весеље и гозбу за велики број посетиоца, али са доласком Драгише народно је весеље поремећено, а све што је било припремљено разграбљено је од стране нежељених гостију. Народ је ожалио и осудио овакав поступак."²⁴ Долазећи догађаји указују да овај инцидент није пореметио личне односе Драгише Цветковића и владике Јована и да је чак, можда и постојала нека врста договора међу њима.

Подаци који следе у документима дају нешто другачију слику Драгише Цветковића као политичара од оне која је општеприхваћена. Он је, према анализираним документима, имао смисла за нијансе у борби за опстанак на политичкој сцени, као и склоности да за своје политичке циљеве ангажује шаролико идеолошки обојену околину. „У унутрашњој политици прокламовао је два циља: Споразум са Мачеком и организацију нормалног политичког живота. Мишљење Драгише Цветковића је да ЈРЗ пропада, пошто је имала три потреса: Иступање Главног одбора Радикалне странке, Конкордат и дешавања везана са Миланом Стојадиновићем. Цветковић се окреће Радикалној странци као реалној снази која је имала већи број посланика у Скупштини. Попушта и повлађује Аци Станојевићу, нудећи му чак и место председника Владе."²⁵ Као председник краљевске владе, Драгиша Цветковић је у својој најближој околини имао људе различите оријентације, између осталог и Михаила Константиновића и Срђана Будисављевића, политичаре који су са симпатијама гледали на комунисте и успостаљање односа са СССР-ом.²⁶ Према архивираним документима, Цветковићу је главни саветник био Михаило Константиновић, а Срђана Будисављевића није трпео. На другој страни, Цветковић је од стране Немачке одликован Гвозденим крстом, између осталог и због успешне борбе против масонерије,²⁷ а сам Михаило Константиновић је био познати „слободни зидар“.²⁸ Према покрету „Збор“ Димитрија Љотића није гајио

24 Летопис цркве Св. Вазнесења Господњег у Великом Крчмиру, 16, 17.

25 Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

26 Слијепчевић 1978, 101.

27 Због притиска нацистичке Немачке југословенска масонерија је донела одлуку о самоуспављивању, а такође је, због истих притисака, Цветковићева влада донела антијеврејске уредбе 1940. године, тзв. Numerus clausus.

28 У архивираним документима, паралелно са давањем података о сарадницима Драгише

симпатије. Истицао је да Љотић прима новац од немачког посланика у Београду, иако то није било материјално доказано. Љотићевци су Драгишу Цветковића и његову владу отворено нападали, док их је он сам етикетирао, у јако негативном смислу као немачке људе, иако је имао и неке блиске контакте са појединим Зборашима.²⁹ Анализирани подаци недвосмислено говоре да је на свим пољима у политици Драгиша Цветковић био прагматик, вешт у односима према групацијама и личностима различите политичке оријентације и идеологије.

Када је фебруара 1939. године Драгиша Цветковић образовао нову владу (иако је Цветковић као млад сматран франкофилом, а такву оцену о њему су давале и обавештајне службе), сматрало се да ће његова спољна политика бити германофилска, односно чисто пронемачка. Министар спољних послова постао је Александар Цинцар-Марковић, дотадашњи посланик у Берлину. Али чињенице садржане у обавештајним списима износе другачију истину. Цветковић је за време свог мандата обновио дипломатске односе са СССР-ом, а о британским интересима, што уз притиске, што својевољно, и те како је водио рачуна. У анализираном документу стоји да је на састанку са британским послаником пре потписивања Тројног пакта изјавио „да би Југославија стала на страну Енглеза уколико нам дају ескадрилу авиона и мизеран број војске.“³⁰ Сам Драгиша Цветковић је као председник Владе дозволио излазак часописа британске амбасаде који је имао субверзивно пропагандни карактер. „Ово је учинио – стоји у документу – на обраћање енглеског посланика њему као предсенику Владе. На основу тога позната је и једна изјава Драгише четири дана пре потписивање Пакта да ће Енглези у будућем рату сигурно победити.“³¹ Британски посланик у Београду Кембел је, на другој страни, инсистирао код Цветковића да се укине часопис немачке амбасаде који се такође бавио пропагандном активношћу.³² Сliku мутних односа међу великим силама и наличја рата који је увељико трајао, употпуњује и Цветковићева тврдња да је кнез Павле, англофил душом и телом, радио на разбијању Мале Антанте, како би могло да се ради на будућем савезу Немачке и Британије.³³

У светлу јавних и тајних британско-југословенских односа стоји и састанак Драгише Цветковића са Генералштабом Војске Краљевине Југославије. „Пре потписивања Пакта са Немачком – стоји у документу – Драгиша је одржао састанак са Генералштабом. Генерали су се изјаснили да Југославија нема никакве војне шансе против Немачке. На то је Драгиша Цветковић рекао: "Па нећу ваљда ја да водим војску".“³⁴ Цветковићу се, по слову анализираних докумената, такође пребацује што као председник Владе није појачао рад на безбедности државе већ је тај сектор поверио Драгомиру Дринчићу, за кога се каже да је био проверени енглески човек. Он је у то време био на челу београдске полиције. Дринчић је, иначе, био кум Цветковићу.³⁵

Цветковића даје се податак о разлозима за његово одликовање од стране нацистичке Немачке и као познати масони се наводе Михајло Константиновић, Срђан Будисављевић, Чубриловић, др. Лазар Марковић, Дринчић (Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године).

29 Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

30 Исто

31 Исто

32 Исто

33 Оваква оцена стоји у поменутих документима. Занимљиво је да је и сам Хитлер жарко желео тај савез, што потврђују многе документоване студије, као и знаке многих нерасветљених историјских догађаја пред Други светски рат и током рата.

34 Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

35 Исто

Занимљива је и забелешка која осликава Цветковићеве дилеме у погледу потписивања Пакта: „Пре него што је потписао Пакт, Драгиша је тражио и мишљење својих пријатеља из Ниша. Кресојевић, бан Моравске бановине у Нишу послао му је депешу о стању у народу у Нишу и околини у вези Пакта. Саветовао је да се не потписује.“³⁶ Пакт је ипак потписан и у историографији стоји претежна оцена, којом се овакав исход приписује германофилској политици Драгише Цветковића и већег дела његове владе. Такве тврдње су у најмању руку непотпуне и паушалне. С обзиром на политичку ситуацију, окружење Југославије и погубне последице мартовског пуча и априлског рата, првенствено по српски народ, поставља се питање да ли су Цветковићева влада и кнез Павле имали бољу алтернативу. Готово пророчански звуче речи Драгише Цветковића, такође забележене у архивираним документима, које је он често касније понављао: „Ако нас Немачка не пороби политички, онда ће економски... Малим народима не гине империјализам, само да имају макар унутрашњу слободу, економски сигурно не могу бити независни.“³⁷

У контекст обавештајних и контраобавештајних утицаја ставља се и сам чин потписивања Тројног пакта. У документу стоји: „Новембра 1940. године Цветковић и Цинцармарковић су били у посети Немачкој да би после њих тамо отишао и кнез Павле. Сматра се да је главна веза за ова путовања био новинар Данило Грегорић који је имао директну везу са саветником немачког министарства спољних послова Шмитом. Такође је познато и да је потписивање Пакта ишло преко Грегорића. Још увек није довољно истражено, али постоји сумња да је поред Пакта потписана и Тајна клаузула за учешће југословенске војске у агресији на Грчку. Са свим овим детаљима је Цветковић приликом потписивања био упознат.“³⁸ Треба напоменути да је оцена о Тајној клаузули (додуше дата уз оgradu) у актуелном тренутку, вероватно због краткоће времена (због мартовског пуча), дата у домену претпоставке.³⁹ Постојала је Тајна клаузула, али она није садржала одредбе о прикључивању Југославије агресији на Грчку, већ само могућност преузимања луке Солун у случају победе сила Осовине, без учешћа југословенских снага.⁴⁰

Саме мартовске догађаје, пуч и поступак према себи и кнезу Павлу, Драгиша Цветковић је, како је забележено у документима, стављао на душу Енглежима и њиховим обавештајним мешетарењима на Балкану. Шеф операција SOE за Југославију Хју Далтон у писму Черчилу 28. марта 1941. године каже како се поноси акцијом у Југославији која је коштала 100.000 фунти, са резервним фондом од 16 милиона динара. Сам Цветковић је говорио да су Енглези за 27. март 1941. године потрошили 30 милиона динара.⁴¹

III

Слом државе и окупацију, Драгиша Цветковић је дочекао конфиниран у својој вили у Нишкој Бањи. Кућни притвор није престао аутоматски доласком Немаца, а примотра и друге врсте притисака, нису престајали током читавог рата. Постоји забелешка да је после уласка Немаца у Југославију и војне окупације, од стране војног

36 Исто

37 Исто

38 Исто

39 Занимљиво је да Милорад Козић у књизи „Потписник пакта“, иако је очигледно користио документе из архива УДБ-е, не помиње ове податке, поготову не улогу Данила Грегорића.

40 Ранђеловић 2002, 319-334.

41 Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

заповедника Србије, Цветковићу прво понуђено да састави Владу. Он је то одбио реченицом: „Неће мене Немци да упрегну у њихово коло.“⁴² Од стране Недићевих власти био је и хапшен. Кроз податке дате у анализираним документима може се заокружити слика служби безбедности о деловању Драгише Цветковића за време окупације, односу окупационих власти према њему и његовом односу према покретима отпора и политичким чиниоцима.

Познато је да су уз присмотру, немачке власти пружале и заштиту Драгиши Цветковићу. У документима се истиче да је Бензлер, немачки званичник, инсистирао код шефа комесарске управе Милана Аћимовића на посебној заштити бившег председника Владе речима: „Главом ми одговараш за живот Цветковића“.⁴³ Али се такође наводе и квалификације које се односе на Цветковићеву личност и од стране самих Немаца и од стране Недићевих власти. Мајор Краус, шеф безбедности у Београду је за Цветковића изјављивао да је ноторни лажов. Димитрије Љотић је нападао Цветковића називајући га највећим корупционашем у Југославији. Љотићеви следбеници су протурали гласине да су Цветковићеви преци Цигани, у настојању да га и на тај начин компромитују.⁴⁴

Драгиши Цветковићу је у окупираној Србији стриктно било забрањено бављење политиком. Једна његова изјава оцењена је као кршење те забране и представљала је повод за његово хапшење од стране Недићевих власти. Ради се о Цветковићевој изјави датој бугарском листу "Дума" у којој каже да је Македонија бугарска територија.⁴⁵ Питање је, међутим, да ли је то Недић учинио због могуће конкуренције на месту председника Владе у окупираној Србији. У истој изјави Цветковић каже и да је Скопље недвосмислено српски град.⁴⁶

Анализирани документи говоре и о интензивним контактима са представницима бугарске опозиције, конкретно са тзв „Звенарима“ и посебно са Кимоном Георгиевим, потоњим председником бугарске владе.⁴⁷ Ти контакти су, сведоче документи, били занимљиви окупационим властима, али и представницима покрета отпора, посебно Равногорском покрету који је у Нишу и околини био изузетно снажан.

Што се тиче Цветковићевих контаката и видова сарадње са паравојним групама и покретима отпора, анализирани документи указују на његови везе са Костом Пећанцем, интензивне контакте за покретом Драже Михаиловића, али и са комунистима и њиховим партизанским јединицама.

Почетком рата, Цветковић је уступио своју вилу у виноградима изнад цркве Св. Николе за Штаб Косте Пећанца. Начелник Штаба био је мајор Трифун Мишић.⁴⁸ Документи, међутим, далеко више простора дају сарадњи са покретом Драже Михаиловића. Прва веза са Дражом ишла је преко команданта Тимочког четничког корпуса, потпуковника Љубе Јовановића Патка. Равногорски покрет у Нишу је имао наређење од стране Врховне команде да ухвати везу са бугарским политичарима из Земљорадничке странке. Због тога је Младен Младеновић Виктор, командант Штаба

42 Исто

43 Исто

44 Исто

45 Исто

46 Исте разлоге као повод за хапшење наводи и Милорад Козић. Други део изјаве о Скопљу као недвосмислено српском граду Козић уопште не помиње, што је било уобичајено за комунистичке историчаре који су морали да оправдају вештачко стварање македонске нације после Другог светског рата.

47 Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

48 Исто

180 наредио потпуковнику Александру Видановићу Еугену, команданту Нишавског равнорског корпуса да изврши овај задатак. За то је одређен капетан Тодоровић, ађутант Штаба 180. Прва веза ухваћена је са пуковником Ивановим, начелником Штаба Бугарског корпуса у Нишкој Бањи. Веза је ишла преко директора Гимназије у Белој Паланци Чивовића и среског начелника Плазине. Младен Младеновић је имао одлична обавештења о Иванову преко ове двојице из Паланке. Испред Равнорског покрета били су одређени Александар Видановић и адвокат Александар Вучићевић за преговоре са Бугарима. Видановић је био задужен за војна, а Вучићевић за политичка питања. Пре састанка са Бугарима, Видановић и Вучићевић су се састали са Драгишом Цветковићем. Састанак Иванов-Еуген одржан је у селу Црвена Река у кући свештеника Јована Аранђеловића. Састанку је присуствовао и Драгиша Цветковић. Други састанак био је у Нишкој Бањи, организован преко Цветковића. Вучићевић је имао писмено пуномоћје од Драже Михаиловића да може радити са бугарским политичарима. Било је потребно успоставити везу са Дамјаном Велчевим, Владом Георгијевим и Кимоном Георгијевим. Чедо Милошевић, учитељ из Пирота добио је задатак да ухвати везу са Владом Георгијевим, шураком Кимона Георгијева који је припадао "Звенарима". Иначе, Земљорадничка странка Бугарске имала је представника у Штабу на Равној Гори. То је био новинар Србанов, који је имао легитимацију, издату од стране Врховне команде са Равне Горе. Србанов је био емигрант из Бугарске и живео је у Србији око двадесет година. Био је човек Александра Стамболијског. Када је одржан састанак у Пироту, Видановић-генерал Козарев, командант дивизије, у Бугарској је већ на власти био Отачествени фронт.⁴⁹ Поменути документи сведоче и да је избегличка влада у Лондону покушала да оствари везу са Немцима преко Драгише Цветковића. У тој комбинаторици Дража и Цветковић имали су идеју да се њима преда Бугарски окупациони корпус у Нишу, после капитулације Бугарске. У документима се наводе и одједи ових активности у Македонији. У Македонији је Равнорски покрет водио капетан Апостоловски и тражио је од Драже аутономију Македоније. Дража није пристао и Апостоловски је пришао партизанима. У овој забелешци се поново прави осврт на план да се бугарске трупе предају Дражиним јединицама. Драгиша Цветковић, пошто је био овлашћен од стране Драже Михаиловића да може користити своје везе са Бугарима и водити преговоре, контактирао је политичаре Муравјева и Бајчева и са њима је уговорио састанак са Дражиним официрима – генералом Ивом Павловићем и капетаном Андром Лончарићем.⁵⁰

У вези односа са Равнорским покретом забележена је и тврдња Драгише Цветковића да је Дража Михаиловић добар војник, али лош политичар. Цветковић је био доста наклоњен Равнорском покрету, па је са више угледних грађана Ниша давао високе новчане прилоге за што бољи рад организације. Такве акције ишле су преко Милана Шијачког, лекара и шефа Обавештајне службе Равнорског покрета, иначе, директора Болнице у Нишкој Бањи и капетана Мирка Ћирковића, једног од главних Дражиних команданата на терену, чији је Штаб био смештен у селу Сопотница у Запаљу. Поједини комунистички историчари су покушавали да представе Цветковића као непријатеља Равнорског покрета, али је то само конструкција догађаја и идеолошка импровизација без озбиљнијее потпоре у документима.⁵¹

Анализирани документи сведоче и о посредничкој улози Драгише Цветковића у контактима Равнорског покрета са представницима Хрватске сељачке странке, чији

49 Исто

50 Исто

51 О овим догађајима детаљно пише Милорад Козић, позивајући се на полемику Петра Бајице и Милана Шијачког у Канадском Србобрану од 12. маја 1958. године.

су представници били чланови избегличке владе у Лондону. Цветковић је све време рата био у вези са Влатком Мачеком. Поред њега у Лондону су међу Хрватима главну реч водили Јурај Крњевић, Илија Јукић, Иван Шубашић, сви из Хрватске сељачке странке. Током рата ову везу са Мачеком Цветковић је одржавао преко Аугуста Кошутића. Сматра се да је управо Кошутић наговорио Мачека за споразум са Србима. Састанак између Михаиловићеве и Мачекове делегације је одржан у једном селу надомак Београда. Непознато је ко је са хрватске стране био присутан, док је Михаиловић послао Драгишу Васића, Стевана Мољевића и генерала Ђукића. До споразума није дошло јер су Васић и Мољевић били против. Без обзира на исход састанка Михаиловић је овластио Цветковића да одржава везу са Хрватима, односно, Мачеком. Забележен је и коментар, односно Цветковићев став према одлукама Конгреса у селу Ба. Сматрао је да су те одлуке наметнуте од стране Лондона.⁵²

Занимљиво је да се у историографији готово нигде не могу наћи релевантни подаци о везама Драгише Цветковића са партизанским покретом.⁵³ Анализирани документи говоре да су ти контакти постојали и да је Цветковић, као прагматичан политичар, водио рачуна и о том покрету. Забележене су његове изјаве да „комунисти раде сто пута боље од Драже“ и да ће „бити много крви ако Дража добије власт“⁵⁴ „Веома битна веза коју је Цветковић одржавао – стоји у документу – била је са командантом једне ћелије партизана из Горњег Власа у Заплању, Петронијем Јованчићем. Иако је ово била занемарљива војна формација, Цветковић је одржавао везу и са њима. Јованчић је био официр бивше Војске Краљевине Југославије. Познат је по томе што је срушио мост на Јужној Морави код Заплањске Топонице.“⁵⁵ На другој страни овај партизански официр је одржавао и везу са четничким мајором Ђурићем. Мајор Радослав Ђурић је био Дражин командант у Јабланици. Након сукоба са својом командом на пролеће 1944. године и претње војним судом, пребегао је партизанима и из рата изашао као пуковник ЈНА, у којој је после рата вршио високе функције.⁵⁶

52 Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

53 О овим контактима нема података ни код Милорада Козића, иако садржина студије Потписник пакта недвосмислено указује на коришћење УДБ-иних докумената. То није ништа чудно, уколико се има у виду Козићева идеолошка опредељеност и идеја да се Драгиша Цветковић по сваку цену прогласи издајником.

54 Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

55 Исто

56 Радослав Ђурић је познат и по афери са Вером Пешић, „српском Матом Хари“, која је пришла његовом Штабу по обавештајним задацима. Вера Пешић је радила за више обавештајних служби, али се сматра да је успела да преведе Радослава Ђурића са целом јединицом на страну партизана. То је био највећи ударац за Равногорски покрет на југу Србије, пошто је Ђурић важио за једног од најбољих Дражиних команданата. Личност и рад Vere Пешић истражена је и описана само од стране комунистичких историчара, заслепљених идеолошком мржњом и неспособних да сагледају историјски контекст догађаја у правом светлу. Због тога ови догађаји траже посебно и реално истраживање и то превасходно улоге Vere Пешић као доказаног нацистичког агента који је био ангажован на разбијању британске и совјетске агентуре и њиховог утицаја на терену. Комунисти и њихов партизански покрет као плаћеници Москве такође су били на удару нацистичких служби. Кроз свеобухватно истраживање личности Vere Пешић можда би се дошло и до прикривене сарадње комунистичких и нацистичких служби за време Другог светског рата, али је то тема за неку другу прилику. Као и улога Радослава Ђурића, па чак и Петронија Јованчића, заборављеног партизана из Заплања.

IV

Као искусан политичар, способан да реално сагледа околности, Драгиша Цветковић није дочекао улазак снага НОВ у Ниш. Користећи своје везе у Бугарској, на време је напустио Ниш и преко Бугарске и Цариграда отишао у емиграцију. О његовом боравку у емиграцији постоје многа сведочанства и записи. Сагледати све аспекте његовог деловања у емиграцији немогуће је у оквирима једног чланка. Анализирани записи службе безбедности дају кратку, али садржајну слику његовог одласка и неких сегмената деловања у избеглиштву.

Цртице у забелешкама које се тичу Цветковићевог одласка у емиграцију кажу следеће: „Руси улазе у Бугарску и председник Владе постаје Кимон Георгијев. Његов најближи сарадник, Велчев дао је Драгиши пасош и пребацио га у Турску. Приликом повлачења, највећу могућу помоћ пружио му је владика нишки др Јован Илић који је у селу Јелашница код Ниша испратио Цветковића за Бугарску.“⁵⁷ Након тога се Драгиша Цветковић обрео у Цариграду, а потом стално настанио у Паризу.

Помоћ владике Јована Драгиши Цветковићу приликом одласка у емиграцију логичан је епилог њихових блиских односа и преплетања њихових веза и контаката. За разлику од Цветковића, владика Јован је био близак Недићевим властима. Он је први од епископа потписао Апел српском народу Милана Недића. За време рата био је члан Синода и најближи сарадник митрополита скопског Јосифа Цвијовића. Изузетно је био цењен од стране српског патријарха Гаврила Дожића. На почетку рата био је близак Кости Миловановићу Пећанцу и са овим покретом одржавао везе преко свештеника који су били активни чланови покрета. Када је Пећанчев покрет престао да постоји, владика се приближио официрима Југословенске војске у отаџбини Драгољуба Михајловића - капетану Мирку Ћирковићу, команданту Чегарског равногорског корпуса и потпуковнику Александру Видановићу. За време рата био је у прилично добрим односима са бугарским егзархом Стефаном, што се поклапа са бугарским контактима Драгише Цветковића за време рата. Везу са бугарским егзархом владика Јован је одржавао преко свештеника Методија који је до рата обављао свештеничку дужност у Нишу. Остало је забележено и мишљење немачког Гестапоа о епископу Јовану: "По мишљењу генерала Тарнера једини бискуп који долази у питање за активан рад".⁵⁸ И поред таквих оцена, свој несумњиви углед владика Јован је користио и за спасавање многих Срба од хапшења, прогона, некад и сигурне смрти. Када су Немци затворили већи број угледних лица из Ниша, владика Јован је интервенисао код Немаца за њих. Немци су тражили гаранцију за та лица од владике. Он је требало да сачини списак и достави га Немцима. Списак је однео Јакон Живота Јанковић.⁵⁹

Арихивирани документи потврђују да је владика Јован успоставио контакт са Цветковићем пар година након његовог одласка у емиграцију. Фебруара 1948. године владика је контактирао са убаченим агентом Андријом Лончарићем који му је пренео поруку Драгише Цветковића у којој тражи да га владика информише о стању у земљи. Јован је на састанку са Лончарићем био затворен и неповерљив, али није одбио да се види са њим. То није пријавио и саслушаван је у Удби за Србију децембра 1948. године. Одбио је да потврди наводе Лончарића под изговором да се не сећа таквог случаја, нити да познаје Лончарића који је суочен са Јованом по овом питању. Исте године, успоставио је и директну везу са Драгишом Цветковићем. Преко успостављене везе

57 Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

58 Исто.

59 Исто

поручио је Цветковићу: "Да сви буду сложни, а да се црква која не води неку специјалну борбу против комуниста, стара да сачува народ па да ће га предати политичарима целог и компактног када се буду вратили у земљу и да ће од њих зависити оће ли умети и даље да га чувају. Све су на власти балавци и неуки људи, бивши козари су заузели највише положаје у војсци." Самог Тита је називао руским агентом.⁶⁰

У архивираним документима се потом набрајају поједини људи из света политичке емиграције, са којима је Драгиша Цветковић контактирао и сарађивао. Уз њихова имена стоје и кратке одреднице о политичкој оријентацији и кругу деловања: Васа Срзентић, био у вези са Коминформом 1949. године, одржавајући везу са Амбасадом СССР у Паризу; Др Јевремовић, председник ЈНС у Паризу за Француску; Стеван Тривунац радикал ЈРЗ; Адам Прибићевић, самосталне демократе; Богдан Лекић, демократе. Затим се дају следеће оцене: 1949 године енглески двор је мање био окренут краљу Петру II због његовог проамеричког става. Драгиша Цветковић је и у емиграцији 1949 године и даље одржавао добре везе са Мачеком и Креком. Јукић је од Хрвата имао велику подршку Лабуриста у Енглеској.⁶¹

Занимљива је и забелешка да је у емиграцији Драгиша Цветковић стално наводио своју тезу "да би Енглези све урадили за Трпчу". Није објашњавао даље ову мисао, али је прилично јасна, уколико се сагледају историјске околности стратешког значаја положаја Косова и Метохије на Балкану. Такође је занимљива и улога Драгише Цветковића у помагању срђивања финансијских прилика бившег краља Петра II Карађорђевића у емиграцији. Цветковић је, наиме, одржавао блиске везе са Бризером који је 1948 године био француски амбасадор у Белгији док је пре рата био француски посланик у Београду. Бризер је, иначе, био близак круговима око Де Гола у Француској. Уз његову помоћ, Драгиша Цветковић је деблокирао 34 милиона француских франака у Шпанији код Франка за краља Петра.⁶²

V

Документи служби безбедности, по својој природи, често отварају могућност за расветљавање појединих историјских догађаја и улоге појединих личности у њима, на другачији начин од онога који пружа званична историографија. Њихова тајност, специфичност, постојање временског ембарга на увид и дуго чување у архивима служби безбедности, најчешће представљају невидљиву сметњу за склапање потпуне историјске истине. Када се томе додају чињенице да на стварање историјске слике о једном времену утичу и визуре сила победница, званичне идеологије и воља владалаца и владајућих клика, значај тешко доступних историјских извора постаје већи.

Историјски клишеи прављени по поменутих моделима Драгишу Цветковића су сврстали у историјске негативце, а владику Јована једноставно скрајнули у историјски заборав. Без претензија да овај чланак буде почетак новог читања историје улога ових личности, дате су неке важне чињенице, којих једноставно није било у њиховим досадашњим историјским биографијама. Драгиша Цветковић, очигледно није био само човек режима и потписник срамног пакта, већ и способан реал-политичар, често са визијом могућности спречавања историјског страдања свог народа. Владика Јован није био само црквени великодостојник близак једном окупацијском режиму и потписник Апела српском народу, већ и способан црквени пастир, спреман да помогне и свој углед заложити за спас својих суграђана.

60 Исто.

61 Исто.

62 Исто

Међусобни однос Драгише Цветковића и владике Јована могао би да се окарактерише као близак и пријатељски. Често су идејно били на различитим странама. У конкордатској кризи, у односу према Недићевом режиму, у сагледавању могућности и праваца деловања комунистичког покрета, у односу према равногорском порету на почетку и средином рата, имали су различите визије и различит приступ. По некад политички противници, али никад непријатељи. Њихови блиски односи, то посебно потврђују документи из архива УДБ-е, резултирали су неретко блиском сарадњом у остваривању циљева просперитета уже и шире заједнице, али и непосредне помоћи појединцима и групама, којима је у смутним временима помоћ била неопходна. Историјске околности су биле такве да је помоћ владике Јована Драгиши Цветковићу била потребнија у одсудним моментима, али је несумњиво да је однос био узајаман.

Овај прилог слици једног времена има за циљ да укаже и на неопходност сталног преиспитивања историјских оцена појединих догађаја и личности, као и на огромну важност непристрасне анализе историјских извора, нарочито оних који су, често деценијама, били прекривени велом тајне.

Извори

Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

Летопис цркве Св. Вазнесења Господњег у Великом Крчмиру,

Литература

Јовановић, Драгољуб (2008) а: Сабрана дела, том 2. Београд: Службени гласник, Правни факултет Универзитета у Београду

Јовановић, Драгољуб (2008) б: Сабрана дела, том 6. Београд: Службени гласник, Правни факултет Универзитета у Београду

Јовановић, Драгољуб (2008) с: Сабрана дела, том 11. Београд: Службени гласник, Правни факултет Универзитета у Београду

Јовановић, Драгољуб (2008) d: Сабрана дела, том 15. Медаљони књига III. Београд: Службени гласник, Правни факултет Универзитета у Београду

Козић, Милорад (1995): Потписник пакта. Ниш: Градина

Ранђеловић, Небојша (2002): Приступање Југославије Тројном пакту – политичка заблуда или историјска нужност, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр 42. Ниш: Правни факултет Универзитета у Нишу

Слијепчевић, Ђоко (1978): Југославија уочи и за време Другог светског рата. Минхен: Нова искра

Сава, епископ шумадијски (1996): Српски јерарси. Крагујевац

Черчил, Винстон (1964): Други светски рат, том III. Београд: Просвета

Ширер, Вилијам Л. (2015): Успон и пад Трећег Рајха – Историја нацистичке Немачке. Београд: ИК Филип Вишњић

Nebojša Randelović
Vladimir Vučković

**DRAGIŠA CVETKOVIĆ IN THE INTELLIGENCE
SERVICE DOCUMENTATION**

Security service documents, by nature, often open up the possibility of shedding light on certain historical events and the roles of certain individuals in them in a different way than the official historiography does. With insight into these documents, a possibility to create a more complete and clearer picture of the character and role of Dragiša Cvetković in important historical events, as well as his relationship with bishop Jovan, is opened. Without pretensions to this article being the beginning of a new reading of the history of the roles of these individuals, some important facts, that were simply absent in their historical biographies up until now, are given. Dragiša Cvetković was obviously not just a man of the regime and a signatory of the shameful pact, but also a capable real-politician, often with a vision of the possibility of preventing the historical suffering of his people. Vladika Jovan was not just a church dignitary close to an occupation regime and a signatory of the Appeal to the Serbian nation, but also a capable church shepherd, ready to help and pledge his reputation for the salvation of his fellow citizens.

